

अनुसुचीत जमाती व अनुसुचीत जातीच्यामहाविद्यालयीन  
विद्यार्थ्यांमधील मानसिक स्वास्थाचा अभ्यास

दिनेश जारोडे, मानसशास्त्र विभागप्रमुख,  
इंदिरा महाविद्यालय कळंब, जि. यवतमाळ,  
पांडुरंग इंगळे, सहायक प्राध्यापक, मानसशास्त्र विभाग,  
इंदिरा महाविद्यालय कळंब, जि. यवतमाळ

सारांश -

सदयस्थितीत धावपळीच्या आयुष्यक्रमात मानसिक स्वाथाला अतीशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. अशा या मानसिक स्वास्थाचा शोध घेतांना अनुसुचीत जमातीव अनुसुचीत जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमधील मानसिक स्वास्थाबाबत सहसंबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी अनुसुचीत जमातीचे ६० महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि अनुसुचीत जातीचे ६० महाविद्यालयीन विद्यार्थी अशा यवतमाळ जिल्हयातील एकुण १२० महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची १८ ते २३ या वयोगटातुन निवड करण्यात आली. या संशोधनामध्ये मानसिक आरोग्य चाचणीचा वापर करण्यात आला. प्रदत्त संकलनानंतर गुणांकन करून टि रेशो काढण्यात आला. या संशोधनात अनुसुचीत जमातीपेक्षा अनुसुचीत जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ चांगले असते असा निष्कर्ष काढण्यात आला.

मुख्यशब्द- मानसिक स्वास्थ, अनुसुचीत जमाती, अनुसुचीत जातीचे महाविद्यालयीन विद्यार्थी प्रस्तावणा -

व्यक्तीच्या एकंदरीत विकासाच्या प्रक्रीयेत मानसिक स्वास्थाची भूमिका महत्वाची आहे. 'Healthy mind in a Healthy body' अशी म्हण ही अगदी योग्य आहे. हे मानसिक स्वास्थ आर्थिक परीस्थिती, राहण्याचे ठिकाण, आरोग्याच्या सुविधा, शिक्षणाच्या सुविधा व्यक्तीला कीतपत मिळत आहे आणि कीतपत पुर्ण होत आहे यावर अवलंबुन असते. मुलभुत गरजा पुर्ण करण्यासाठी जेवढ्या समस्या निर्माण होतील तेवढी मानसिक स्थिती ही कमी स्तराची राहिल. जागतिक आरोग्य संघटनेने मानसिक आरोग्याची व्याख्या पुढिलप्रमाणे केली आहे. मानसिक आरोग्य, हे जैविक व सामाजिक पैलुवर अवलंबुन असते ते सतत प्रवाही असते. स्थिर नसते. मानसिक आरोग्यामध्ये पुढिल गोष्टि येतात. १)

व्यक्तीची दुसऱ्या व्यक्ती व समाजाशी सुसंगत नाते प्रस्थापीत करण्याची क्षमता. २) बाह्य समाज व बाह्य वातावरण यांत योग्य तो बदल घडवून आणण्यात त्या व्यक्तीने समर्थपणे व समजसंपणे कलेले योगदान. ३) त्या व्यक्तीच्या अनेकविध उर्मींची इतरांना हानी न पोहाचविता पण त्याच वेळी त्या संबधीत व्यक्तीचे समाधान होईल अशी त्या व्यक्तीने केलेली हाताळणी.

व्यक्ती सर्वासर्वदा ताणविरहीत जीवन जगण्याचा विशेषतत्वाने प्रयत्न करते. व्यक्तीने स्वतःच्या सर्वांगीण प्रगतीकरीता मानसिक आरोग्याकडे लक्ष देणे महत्वाचे आहे. चांगले मानसिक आरोग्य ज्या व्यक्तीचे आहे त्याचे विचार चांगले असतात. आचरण ही चांगले असते म्हणजेच समायोजन अशा व्यक्तीचे उत्तम असते. उत्तम समायोजन असेल तर त्या व्यक्तीचे उत्तमच मानसिक आरोग्य असते. उत्तम आरोग्य असणारा व्यक्ती स्वतःच्या मर्यादा ओळखतो. आपल्याला काय जमेल याची त्याला उत्तम खात्री असते. ती व्यक्ती कशावरही विश्वास ठेवीत नाही. आधी शहानिशा करतो. जीवनातील वैफल्यावर लगेच गात करतो. अशा व्यक्तीची इतरापेक्षा वेगळी अशी धेये असतात. अशी व्यक्ती स्वतःच्या सर्वांगीण विकासाकरीता धडपडत असते. कपलान आणि ओ. डी. (१९५३) यांनी एक अध्ययन केले त्यांनी अध्यापकाकडून मानसिक स्वास्थाला बाधक असणारे तत्व जाणण्याचा प्रयत्न केला. शाळेमध्ये खेळांची व्यवस्था नसणे हे कारण या मानसिक आरोग्याला अडचण आणत असल्याचे कळले. त्याचबरोबर व्यक्तीला परीस्थिती कशी प्राप्त झाली आहे यावर सुध्दा मानसिक स्वास्थ अवलंबून असते.

अनुसुचित जातीच्या अनुशांगाने विचार केल्यास हीला आदिवासी जमात म्हणून ओळखले जाते. झाडीप्रदेशामध्ये आपले जीवन व्यथित करणारी ही जमात आहे. यांच्या मुलभूत गरजा पूर्णच होत नाही तसेच सर्वच बाबतीत मागास असल्याचे आपल्या निदर्शनास येते तसेच अनुसुचित जातीचा १९५६ नंतर दैनंदिन विकासाकामाचा आलेख सुधारल्याचे चित्र डोळ्यासमोर दिसून येते. हा समाज खेड्याकडून शहराच्या दिशेने वळलेला आपल्याला पाहायला मिळतो. या दोन्ही जातीतील सदयस्थितीचा आढावा घेतला असता असे लक्षात येते की, अनुसुचित जमाती व अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या संदर्भाने ठोस असे अध्ययन झाल्याचे दिसून आले नाही. त्यामुळेच अनुसुचित जमाती व अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थाचा अभ्यास

करणे'' हा विषय अभ्यासासाठी निवडलेला आहे. यावरून अनुसुचित जमाती व अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

उद्दिष्टे -

१) अनुसुचित जमाती व अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा अभ्यास करणे.

गृहितक-

प्रस्तुत संशोधनाचे गृहितक खालीलप्रमाणे आहे.

१) अनुसुचित जमातीच्या विद्याभ्यासपेक्षा अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य चांगले असते.

नमुना -

प्रस्तुत संशोधनासाठी यवतमाळ जिल्ह्याची निवड करण्यात आली. यात १८ ते २३ या वयोगटातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली. या संशोधनात मानसिक स्वास्थाबाबत अभ्यास करायचा असल्याने महाविद्यालयीन विद्यार्थी घेण्यात आले. यात अनुसुचित जमाती व अनुसुचित जातीचे महाविद्यालयीन विद्यार्थी निवडण्यात आले. तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी अनुसुचित जमातीचे ६० महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि अनुसुचित जातीचे ६० महाविद्यालयीन विद्यार्थी असे एकूण १२० महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली.

साधने-

प्रस्तुत संशोधनासाठी Mental health scale ही Dr.(smt) Kamlesh sharma यांची चाचणी वापरण्यात आली. ही चाचणी १४ ते ४५ या वयोगटासाठी वापरण्यात येते या चाचणीचा मुख्य उद्देश मानसिक आरोग्य जाणणे हा आहे. या चाचणीमध्ये एकूण ६० प्रश्न आहे. यामध्ये होय, अनिश्चित, नाही असे असे तीन पर्याय दिलेले आहेत ही चाचणी सोडविण्यासाठी कोणतीच वेळ मर्यादा नाही. तरीपण शक्य तीतक्या लवकर चाचणी सोडवायची आहे. या चाचणीची विश्वसनीयता .८६ आणि .८८ आहे तर वैधता ७९ आहे.

कार्यपध्दती -

प्रस्तुत संशोधनासाठी यवतमाळ जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली यात अनुसुचित जमातीचे ६० महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि अनुसुचित जातीचे ६०

महाविद्यालयीन विद्यार्थी असे एकुण १२० महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली. यात ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना रॅण्डम सॅम्पलींग पध्दतीने गाडण्यात आले. या विद्यार्थ्यांना प्रथम विश्वासात घेवुन संशोधनाचे महत्व विषद करण्यात आले. त्यानंतर Mental health scale ही Dr.(smt.) Kamlesh sharma यांची चाचणी देण्यात आली. चाचणीतील विधानांना प्रामाणिकपणे व मोकळेपणाने प्रतीक्रीया देण्यास प्रेरित करण्यात आले. चाचणी सोडविण्यासाठी गर्यादित वेळ नसला तरी शक्य तीतक्या लवकर चाचणी सोडविण्यासाठी सांगण्यात आले. चाचणी सोडविण्यापुर्वी चाचणीबाबतच्या सुचना व्यवस्थीत समजल्या कीवा नाही याची दक्षता घेण्यात आली होती.

फलीते -

प्रस्तुत संशोधनात मानसिक स्वास्थ्य कोणत्या विद्यार्थ्यांमध्ये चांगले आहे हे काढण्यात आले यात अनुसुचित जमातीचे महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि अनुसुचित जातीचे महाविद्यालयीन विद्यार्थी दाखविण्यात आले. या फलीतांचे विवरण खालीलप्रमाणे आहे.

मानसिक स्वास्थ्य

विद्यार्थी	N	Mean	SD	't' ratio
अनुसुचित जमाती	६०	७०.१६	४.६७	१२.७९
अनुसुचित जाती	६०	८१.२२	४.५३	

विवेचन -

प्रस्तुत संशोधनासाठी यवतमाळ शहरातील मुलामुलीची निवड करण्यात आली. यात अनुसुचित जमातीचे ६० महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि अनुसुचित जातीचे ६० महाविद्यालयीन विद्यार्थी असे एकुण १२० महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली. प्रस्तुत संशोधनात एक गृहीतक ठेवण्यात आले होते. अनुसुचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य चांगले असते हे ते गृहित होते. प्रदक्त संकलनानंतद रकोरीग करण्यात आले दोन्हीही समुहाचा सरासरी काढण्यात आला अनुसुचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण विचलन ४.६७ तर अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे प्रमाण विचलन ४.५३ आले. यावरून टि रेशो

काढण्यात आला तो १२.७९ आला यावरून हे गृहितक ०.०१ या पातळीवर सार्थक ठरत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष -

वरील विवेचनावरून खालिल निष्कर्ष काढणात आला.

१) अनुसुचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा अनुसुचित जातीच्या महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य चांगले असते

संदर्भ -

१) व्यक्तीमत्त्व समस्या आणि मानसिक आरोग्य-य.च.म.गु.विद्यापीठ नाशिक

२) मानसशास्त्र विचारविषयक उपयोजन- डॉ.स्फुर्ती कतरणी

३) व्यावहारिक मनोवीज्ञान - डॉ. रामपाल सिंह, डॉ. एस. डी. सिंह, डॉ. देवदत्त शर्मा

४) Manual for Mental health scale - Dr.(smt.) Kamlesh sharma

५) [www.mohfw.nic.in](http://www.mohfw.nic.in)

६) [www.mfcindia.org](http://www.mfcindia.org)